

نقش توبه در رشد اجتماعی مسلمانان

نجمه خیراندیش^۱

چکیده

توبه یکی از اصطلاحات دینی، فقهی، اخلاقی و عرفانی، به معنای بازگشت بنده به سوی خدا، به وسیله ندامت و پشیمانی است. توبه حقیقتی عرشی و نورانی و سبب اتصال دورافتادگان به اصل و محبوب است. واژه توبه مشترک لفظی و معنوی میان خدا و بندگان است که در قرآن و روایات بارها استعمال و تأکید شده است. در کتب اخلاق اسلامی توبه درجاتی دارد که پایین ترین مرتبه آن توبه از گناهان است، درجات بالاتر آن، توبه از غفلت، توبه از توجه به غیرخدا و توبه از مشاهده غیر حق تعالی است. در این نوشتار ابتدا به مفهوم شناسی کلمه توبه پرداخته شده است و پس از تبیین اهمیت و ضرورت توبه، به نقش‌های توبه در رشد اجتماعی مسلمانان که شامل؛ دوری از گناه، مستور ماندن گناه، نزول رحمت و برکت، افزایش توان قدرت و نیرو، حصول آرامش تبدیل بدی‌ها به خوبی‌ها بررسی شده است. این ین پژوهش با بهره‌گیری از داده‌های کتابخانه‌ای و روش توصیفی تحلیلی انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: توبه، جامعه، رشد، مسلمانان.

^۱ سطح دو، حوزه حضرت خدیجه (علیها السلام).

مقدمه

انسان موجودی است که با فطرت الهی آفریده شده است به گونه‌ای که کمال واقعی و حقیقی او در گرو پرورش و رشد این فطرت و تقویت ارتباط بنده با آفریدگارش می‌باشد؛ اما گاه اتفاق می‌افتد که نابسامانی‌های فرهنگی جامعه و وسواس شیطانی انسان را از این مسیر منحرف ساخته و به سوی نافرمانی خدا سوق می‌دهد اما پس از اندک زمانی آن فطرت خداجو بیدار گشته و او را پشیمان می‌سازد و در این هنگام است که فرد به دنبال راه بازگشت به درگاه الهی است. خداوند مهربان این حیرت و سرگردانی بشر را نیز درمان نموده و راه توبه را برای او گشوده است. از این رو بنده هنگام گناه باید با امید به توبه روی آورد و با آگاهی از آثار فراوان توبه در زمینه اجتماعی با اشتیاق در جهت بازگشت به آغوش لطف الهی گام بردارد. در شأن و منزلت توبه‌کنندگان همین بس که قرآن کریم ایشان را در گروه کسانی قرار داده است که خداوند آنان را دوست دارد. تأخیر انداختن و امروز و فردا کردن در توبه، بازگشت از گناه و معصیت را مشکل‌تر می‌کند تا جایی که برگشت را غیرممکن می‌سازد از این رو، توبه باید هر چه زود انجام گیرد تا نفس با گناه انس بگیرد. اسلام پناهگاه مطمئن و محکمی را برای مسلمانان مشخص نموده؛ آنان نیز باید برای در امان ماندن از سقوط در منجلاب گناهان بر آن پناهگاه، پناه برده، توبه نمایند.

مقالاتی در این زمینه و در ارتباط با موضوع پژوهش به صورت پراکنده نوشته شده است و هر کدام از این پژوهش‌ها به یک بحث در ارتباط با این موضوع پرداخته‌اند از جمله در مقاله: «تأملی در معنای توبه در قرآن و رهاوردهای روان‌شناختی و اجتماعی آن» نگارنده: ندا سبزی؛ به بررسی مفهوم قرآنی توبه و رهاوردهای روان‌شناختی و اجتماعی آن پرداخته و از روش تحلیلی استنتاجی استفاده کرده است. نتایج نشان می‌دهد که مفهوم توبه در قرآن به معنی رجوع و بازگشت است که به انسان و خداوند اسناد داده شده است. همچنین، ادامه بررسی‌ها بیانگر این است که توبه رهاوردهای روان‌شناختی و اجتماعی اثرگذاری را به همراه دارد که می‌تواند راهگشای متصدیان تعلیم و تربیت باشد؛ و در مقاله‌ی «تحلیل و بررسی جایگاه توبه و رابطه آن با امید از منظر قرآن کریم» نگارنده: لیلا نادری، سکینه آخوند؛ در این مقاله به تعریف واژه امید و بیان انواع آن پرداخته، سپس به شاخصه‌های مهم امید اشاره نموده است؛ از جمله: توبه و امید در قرآن، شرایط پذیرش توبه، انجام توبه نصوص توبه، انجام اعمال نیک و جبران گناه، توبه بهنگام، تأثیر توبه بر ایجاد امیدواری و تأثیر امید بر انجام توبه. اینک با توجه به ضرورت افزایش امیدی بین مردم بخصوص جوانان در این جستار،

به مقوله توبه و امیدواری و رابطه آن دو پرداخته شده است. ولی در این مقاله حاضر سعی بر آن شده است تا نقش توبه در رشد اجتماعی مسلمانان پرداخته شود.

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- توبه

توبه در لغت به معنای بازگشت یا بازگشت از معصیت است.^۱ هرچند در مجمع البحرین توبه به پشیمانی بر گناه به خاطر گناه بودنش معنا شده است.^۲ در فرهنگ فارسی توبه به معنای دست کشیدن از گناه، بازگشتن به طریق حق و پشیمان شدن از گناه است.^۳ و در اصطلاح به معنای بازگشت به خداست، با خالی ساختن دل از قصد معصیت و رجوع کردن به درگاه الهی و نزدیک شدن به او و تصمیم بر ترک گناه در حال و انجام ندادن آن و عزم بر ترک گناه در آینده.^۴

۱-۲- رشد اجتماعی

رشد اجتماعی فرآیندی است که از طریق آن فرد آگاهی‌ها، ارزش‌ها، برقراری روابط اجتماعی و مهارت‌های اجتماعی را کسب می‌کند و این اکتسابات او را قادر می‌سازد تا با جامعه وحدت یا به نحوی انطباق یافته رفتار کند.^۵ رشد اجتماعی یکی از ابعاد مهم رشد است که بر تمامی جوانب زندگی تأثیر می‌گذارد. افرادی که از مهارت اجتماعی لازم برخوردارند، در مسیر زندگی با سهولت بیشتری با مسائل کنار می‌آیند و به طور کلی در موقعیت‌های زندگی موفق‌تر عمل می‌کنند. رشد اجتماعی به مجموعه متوازی از مهارت‌های اجتماعی و رفتارهای انطباقی مربوط است که فرد را قادر می‌سازد با افراد دیگر روابط متقابل مطلوب داشته باشد، واکنش‌های مثبت بروز دهد و از رفتارهایی که

^۱ الجوهری، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه، ج ۱، ص ۹۱.

^۲ طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۲۳۲.

^۳ معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۱۱۶۰.

^۴ نراقی، معراج السعاده، ص ۶۷۴.

^۵ ستوده، روانشناسی اجتماعی، ص ۱۲۱.

پیامدهای منفی دارند، اجتناب ورزد. وجود مهارت‌هایی چون همکاری، مسئولیت‌پذیری، همدلی، خویشتن داری و خوداتکایی از مؤلفه‌های رشد اجتماعی به شمار می‌روند^۱

۲- مبادی بحث

مهم‌ترین مؤلفه در توبه، جبران است و باید انسان درصدد جبران فقدان‌ها، کاستی‌ها و کمی‌هایی باشد که در گذشته مرتکب آن‌ها بوده است. این مؤلفه هم شامل حق خداوند و هم حق مردم می‌باشد؛ علاوه بر این که انسان باید درصدد جبران حق‌الناس‌های فوت شده باشد؛ بلکه باید حقوق الهی فوت شده را نیز جبران کند و هم آن دسته از عباداتی که از او قضا شده است را به جا آورد و هم آن دسته از حقوق الهی که جنبه مادی دارد را از گردن خود بردارد؛ لذا انسان هم باید نمازها و روزه‌های قضا شده را اتیان کند و هم باید خمس و زکات‌ها و حقوق الهی دیگر را به جا آورد و در ضرورت جبران تمام اقسام ذکر شده، تردیدی وجود ندارد.^۲

۱-۲- ضرورت توبه

یکی از غفلت‌های مهم در باب تبیین توبه این است که هرچند توبه یک امر پسندیده و ممدوح معرفی و تبیین شده است ولی باید مدنظر داشت که توبه یک امر واجب است؛ با این توضیح که همان‌گونه که نماز، روزه، خمس و... در شرع مقدس واجب است و ترک آن‌ها موجب عقوبت است توبه نیز از واجبات است و ترک آن نیز مانند ترک سایر واجبات عقوبت دارد، با این توصیفات، بسیاری توبه را از مستحبات می‌پندارند و به واجب بودن آن وقوف ندارند.^۳ بنابراین به‌هیچ وجه انسانی که گرفتار گناهی می‌باشد، ادامه و تأکید بر آن گناه جایز نیست و باید مانند سایر گناهان، آن را ترک کرده و توبه از آن نیز واجب می‌باشد.

لذا توبه از گناهان، چه کبیره و چه صغیره، به اتفاق جمیع علما و به حکم عقل واجب است و چنان‌که شیخ طوسی فرموده است: «با توبه دفع ضرر می‌شود و دفع ضرر هم عقلاً واجب است و این وجوب مذکور، در مورد تمام گناهان واجب است و باید این نکته را نیز متذکر شد که با توجه به این که گناهان هر لحظه در کمین انسان می‌باشند، توبه اختصاص به شخص یا وقت خاصی ندارد بلکه بر

^۱ میلبرن، مهارت‌های اجتماعی، ص ۲۷.

^۲ الماسی، بررسی فقهی و حقوقی توبه، ص ۳۵.

^۳ جعفری، توبه زیباترین پوزش، ص ۲۴.

همه کس و در همه وقت لازم است و وجوب آن نیز فوری است.^۱ بنابراین، توبه نه تنها وجوب شرعی دارد، بلکه وجوب عقلی آن نیز روشن می باشد.

۳- نقش توبه در رشد اجتماعی

زندگی در دنیای فانی، دارای فراز و نشیبها و پستی و بلندیهای فراوانی است که حقیقت زندگی نیز تعامل مناسب و منطقی با این فراز و نشیبها و مدیریت خوب آنها برای تحقق هرچه بهتر و هر چه بیشتر سعادت دنیوی و اخروی می باشد در این تعاملات اجتماعی انسان با زندگی دنیوی و همچنین تلاش برای بیشینه کردن سعادت خود، لغزشها و خطاهایی از انسان سر می زند که باید در تلاش باشد که آنها را جبران و اصلاح نماید. در اینجا به مهم ترین نقش توبه در رشد اجتماعی مسلمانان می پردازیم.

۱-۳- دوری از گناه

اولین نقش توبه در رشد اجتماعی مسلمانان این است که توبه کاران واقعی، خود را از مجالس گناه دور می دارند و از عواملی که گناه را وسوسه و تداعی می کند، بر حذر می باشند. توبه باعث محو گناهان می شود و آنها را نابود می کند. قرآن کریم می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحاً عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يَكْفِرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ»^۲؛ «ای کسانی که ایمان آورده اید توبه ی نصوح به درگاه الهی بکنید، امید است با این کار، پروردگارتان گناهان شما را ببوشاند».

هم چنین امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «إِذَا تَابَ الْعَبْدُ تَوْبَةً نَّصُوحاً أَحَبَّهُ اللَّهُ تَعَالَىٰ فَسَتَرَ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ - فَقُلْتُ وَكَيْفَ يَسْتُرُ اللَّهُ عَلَيْهِ قَالَ يُنْسِي مَلَكَيْهِ مَا كَتَبَا عَلَيْهِ مِنَ الذُّنُوبِ ثُمَّ يُوحِي اللَّهُ إِلَىٰ جَوَارِحِهِ أَكْتُمِي عَلَيْهِ ذُنُوبَهُ وَيُوحِي إِلَىٰ بَقَاعِ الْأَرْضِ أَكْتُمِي عَلَيْهِ مَا كَانَ يَعْمَلُ عَلَيْكَ مِنَ الذُّنُوبِ وَ يُلْقِي اللَّهُ تَعَالَىٰ حِينَ يَلْقَاهُ وَ لَيْسَ شَيْءٌ يَشْهَدُ عَلَيْهِ بِشَيْءٍ مِنَ الذُّنُوبِ»^۳ «هرگاه توبه کاملاً خالص باشد، خداوند آن چنان آثار گناه را می پوشاند که حتی فرشتگانی را که مأمور ثبت اعمال او هستند به فراموشی واداشته می شوند و به اعضای پیکر او که مأمور گواهی بر اعمال وی در قیامت اند دستور داده می شود که گناهان او را مستور بدارند و به زمین که گناه بر آن کرده و گواه بر عمل او در قیامت

^۱ گروهی از نویسندگان، توبه: انقلابی درونی علیه خویش، ص ۳۹.

^۲ تحریم: ۸.

^۳ کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۴۳۰.

۱۰-۳-تبدیل سیئات به حسنات

لطف و عنایت خدا در حق بندگان خود آن گونه است که وقتی بنده‌ای گرفتار گناه و معصیت شود و به سوی خدا بازگشت و توبه نماید، خداوند نه تنها گناهش را می‌آمرزد و مورد عفو قرار می‌دهد بلکه گناهش را به حسنه تبدیل می‌نماید: «إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا»^۱؛ «کسی که (از گناه خویش) توبه کند و ایمان بیاورد و عمل صالح انجام دهد، چنین کسانی خداوند گناهانشان را تبدیل به حسنات می‌کند و خداوند آمرزنده و مهربان بوده و هست».

بنابراین، توبه نیز عامل از بین برنده گناه و معصیت است و هر انسان خردمند و عاقلی، باید از آن استفاده نماید.

۱۱-۳-حصول آرامش در زندگی

گاه گذشته تاریک زندگی فکر انسان را به خود مشغول می‌دارد و همواره او را نگران می‌سازد، نگرانی از گناهایی که انجام داده، از کوتاهی‌ها و لغزش‌ها، اما توجه به اینکه خداوند، غفار، توبه پذیر و رحیم و غفور است، به او آرامش می‌دهد، به او می‌گوید: عذر تقصیر به پیشگاهش بر، از گذشته عذرخواهی کن و در مقام جبران برای، که او بخشنده است و جبران کردن ممکن. لذا توبه صحیح از گذشته، در اعمال و اعماق انسان نفوذ می‌کند و فرد را دگرگون می‌سازد و آثار گناه را از جسم و جان و روح او می‌شوید.^۲ هم‌چنین توبه و ایمان و بازگشت به سوی پروردگار که به موقع انجام گیرد و با آگاهی و اخلاص توأم گردد آرامش را برای انسان‌ها باز خواهد گرداند.^۳

امام باقر (علیه السلام) می‌فرماید: «مَا يَنْجُو مِنَ الذَّنْبِ إِلَّا مَنْ أَقْرَبَهُ»^۴؛ «به خدا سوگند! هیچ کس از گناه و پیامدهایش رهایی نمی‌یابد، مگر اینکه به صراحت نزد خدا و نه بنده، به گناه خود اقرار کند.» امام سجاد (علیه السلام) با پیشنهاد توبه به فردی به نام زهری که بر اثر گناه به اضطراب و نگرانی دچار شده بود، او را از انزوا و افسردگی نجات داد و وی از آن پس در شمار یاران امام سجاد (علیه السلام) قرار گرفت.^۵

^۱ فرقان: ۷۰

^۲ مکارم، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۳۹.

^۳ مکارم، برگزیده تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۳۱۵.

^۴ کلینی، اصول کافی، ج ۴، ص ۱۵۷.

^۵ مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۱۳۲.

تحقق این مسأله این گونه است که فرد گنهکار در نقطه‌ای خلوت به درگاه الهی روی می‌آورد و با او که دردها و درمانها را بهتر از همه درک می‌کند راز و نیاز می‌کند. به کسی که از همه مهربان‌تر، از هر دوست دوست‌تر، از هر بخشنده‌ای؛ بخشنده‌تر، از هر محبوبی دوست‌داشتنی‌تر است با توبه به آرامش دست می‌یابد.^۱ از این رو پس از یک دوران دردناک اضطراب و نگرانی و سرگردانی حاصل از انجام گناه را پشت سر می‌گذارد، به سرچشمه ایمان به خدا رسیده و از این آب حیات سیراب می‌شود و زندگی نوین و تازه می‌یابد، گویا از نو متولد شده است؛ و اینکه توبه نوعی انقلاب در روح و جان آدمی است که انسان را وادار به تجدیدنظر در برنامه‌های خود می‌کند.^۲

^۱ مکارم، در جستجوی خدا، ص ۴.

^۲ مکارم، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۲۲۰.

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه در این تحقیق بیان شد، می‌توان گفت، توبه و بازگشت به سوی فطرت الهی، دری از درهای رحمت خداوند است که تنها به موجودی به نام انسان اختصاص داده تا همه آن‌ها در هر مرتبه و درجه‌ای که هستند به اندازه بهره‌جویی خویش از آن استفاده کنند و اگر بر اثر لغزش در دام شیطان گرفتار شوند، بتوانند از این راه خود را نجات دهند. خداوند مهربان در آیات بسیاری وعده پذیرش توبه را به بندگان خود داده است؛ اما توبه‌ای را خواهد پذیرفت که از اعماق جان و همراه با پشیمانی از گذشته باشد. در پرتو همین توبه حقیقی و خالصانه آثار و برکات درخشانی هم در دنیا و هم در آخرت نصیب شخص توبه‌کننده می‌گردد. این آثار و برکات توبه در بعد اجتماعی را می‌توان با برنامه‌ریزی‌های فرهنگی، هنری و با روش‌های فرهنگی، تبلیغی گسترش داد و آن‌ها به توبه‌ای که در عمق جان افراد نفوذ کرده و فطرت خداجوی آن‌ها را بیدار ساخته و آن‌ها را به اصالت خود رهنمون گردانیده، تبدیل ساخت و از این طریق جلوی بسیاری از مفاسد و جنایات گرفته‌شده و تحول و دگرگونی عظیمی در جامعه ایجاد شود.

منابع

قرآن

- ۱- ابن ابی جمهور، محمد بن زید الدین، «عوالی اللالی»، قم: مطبعه سید الشهداء، چاپ اول، ۱۳۶۱ ش.
- ۲- الجوهری، اسماعیل بن حمار، «الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه»، تهران: امیری، چاپ اول، ۱۳۶۹ ش.
- ۳- الماسی، جلیل، «بررسی فقهی و حقوقی توبه»، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۹۰ ش.
- ۴- بسیج منطقه ۳، «توبه: انقلابی درونی علیه خویش»، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۶۳ ش.
- ۵- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، «غررالحکم و درر الکلم»، تهران: دارالحديث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵ ش.
- ۶- جعفری، محمدحسین، «توبه زیباترین پوزش»، قم: فائز، چاپ دهم، ۱۳۷۸ ش.
- ۷- سادات، محمدعلی، «اخلاق اسلامی»، تهران: سمت، چاپ سی و چهارم، ۱۳۸۴ ش.
- ۸- ستوده، هدایت الله، «روانشناسی اجتماعی»، تهران: آوای نور، چاپ اول، ۱۴۰۲ ش.
- ۹- طبرسی، فضل بن حسن، «مجمع البیان»، تهران: ناصرخسرو، چاپ هشتم، ۱۳۸۴ ش.
- ۱۰- طریحی، فخرالدین، «مجمع البحرین»، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۱- کلینی، محمد بن یعقوب، «اصول کافی»، تهران: دارالثقلین، چاپ چهارم، ۱۳۹۳ ش.
- ۱۲- مجلسی، محمدباقر، «بحارالانوار»، تهران: اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۳- معین؛ محمد، «فرهنگ معین»، تهران: زرین، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش.

- ۱۴- مکارم، ناصر، «اخلاق در قرآن»، قم: امام علی بن ابی طالب (ع)، چاپ پنجم، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۵- مکارم، ناصر، «برگزیده تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۹۷ ش.
- ۱۶- مکارم، ناصر، «در جستجوی خدا»، تهران: نسل جوان، چاپ بیستم، ۱۳۸۸ ش.
- ۱۷- میلبرن، جی اف، «آموزش مهارت‌های اجتماعی به کودکان»، مترجم: محمدحسین نظری نژاد، مشهد: به نشر وابسته به آستان قدس رضوی، چاپ چهارم، ۱۳۸۵ ش.
- ۱۸- نراقی، ملا مهدی، «معراج السعاده»، تهران: انتشارات هجرت، چاپ اول، ۱۳۷۱ ش

کتب عربی

- ۱- متقی هندی؛ علی بن حسام‌الدین، «کنز العمال»، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ق.